

QARAQALPAQ TILINDE QIZIL LEKSEMASININ MANILERI

R.Sankibaeva – erkin izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: qizil, sifat, leksema, semema, frazema, etnografizm, oykonim.

Ключевые слова: красный, имя прилагательное, лексема, семема, фразема, этнографизм, ойконим.

Key words: red, adjective, lexeme, sememe, phrase, ethnographism, oikonym.

Sóz – obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslardıń, olardıń qıymıl-háreketleriniń, belgileriniń, sanınıń hám taǵı basqalardıń adam sanasında sáwleleniw arqalı payda bolǵan obrazlardıń, túsiniklerdiń tildegi kórinisi, ataması. Sózlerdiń bir toparı zatlardıń atın bildirse, ekinshileri zatlardıń háreketlerin, úshinshileri sanın bildiredi hám t.b. Al, kelbetlikler zattıń belgisin bildiretuǵın sózler toparı bolıp tabıladı.

Kelbetlikler belgi ańlatıwshı sózler sıpatında ulıwma til stillerinde, ásirese, kórkem ádebiyat stiline óziniń jıy qollanıwı, basqa sóz shaqaplarına salıstırǵanda ayrıqsha stillik boyawları, emociional-ekspressivlik qásiyeti, mánilik ózgesheliklerine bay bolıwı menen ajralıp turadı.

Túr-tústi, reńdi tek til ilimi emes, al ilimniń hár túrli tarawları - fizika, psixologiya, fiziologiya, ximiya, kórkem óner hám t.b. ilimler izertleydi. Reń sırmıń kóplegen ilim tarawların izertlew obyektine aylanıwı, onı tábiyatınıń quramalıǵın kórsetedi. Kúndelikli turmısta, jámiyetlik óndiriste reńniń áhmiyeti ayrıqsha. Aytayıq, onıń óndiristegi áhmiyeti – hár túrli boyaw, lak shıǵarıwda, súwret salıwda, adamnıń estetikalıq sezimin oyatıp, ruwxıy dúnyasın bayıtıwda, al til iliminde reń atamaların nominaciyalıq principlerin, atamaların qoyılw nızamlıqların, olardıń belgilerin ashıp, sóylewde, jazıwda durıs qollanıwı úyretiwge baǵdarlanadı. Sonday-aq, túr-tústiń, reńniń hár bir xalıqtıń turmıs-saltı hám úrp-ádetine, isenimine baylanıslı qalıplesken simvolıq mánisi boladı. Máselen, xalqımızdın túsiniginde aq – nominaciyalıq mánisinen basqa, tazalıqtıń, hadallıqtıń, qızıl – ottıń, jalınıń belgisin hám t.b. bildiredi.

Túrkiy tillerdiń, sonıń biri qaraqalpaq tiliniń tillik materialları túr-tús, reń atamaların semantikalıq ózgeshelikleri hám olardıń etnografiyalıq, simvolıq mánileri, úrp-ádetke baylanıslı mánileri de óz aldına izertlew obyektı bola alatuǵının kórsetedi. Til iliminde túr-tús atamaların semantikalıq ózgeshelikleri, kelbetliklerdiń hám olar ishinde tiykarınan reńdi bildiretuǵın kelbetlik leksemalardıń stillik qural sıpatında poetikalıq sóylewde qollanıw múmkinshilikleri keń. Reń bildiriwshi kelbetliklerdiń ishinde qızıl lekseması ózine tán semantikalıq, stillik ózgesheliklerge iye.

Qızıl lekseması qanǵa uqsas túr mánisin bildirip, bul sóz eski túrkiy tilinde usı mánide qollanıw, qız feyiline –ıl qosımtasınıń qosılıwı arqalı jasalǵan [7:539]. Tariyxıy rawajlanıw barısında burın dórendi bolıp morfemalardı bólinetuǵın sóz endi ajıralmaytuǵın pútin túbir sózge aylanadı, yaǵnıy ondaǵı sóz jasawshı morfema pútkilge túbirdiń quramına ótip ketedi de, sóz ápiwayı tábirge aylanadı. Qız-ıl, jas-ıl, jol-das, qarın-das, ún-de sózleriniń ekinshi elementleri de dáslep sóz jasawshı morfema bolıp, keyninen túbir menen sińisip ketken [3:15].

Qaraqalpaq tilindegi qızıl lekseması bir neshe mánilerdi bildirip, tuwra hám awıspalı mánilerde qollanıladı:

1. Túr-tústi, reńdi bildiredi. Mısalı: Ayaǵındaǵı ilgeklı *qızıl tufliyi* házir ǵana tigip kiygen *qızıl shatırash kóylegine* alısqan túsken (G.Esemuratova) Sonda seniń saqıy nurıńdı kórdim, Bala qolındaǵı *qızıl almadan*. (I.Yusupov).

2. “Dán”, “awqat” mánisinde: Qolları jańa *qızılǵa* tiyisip, quwanışqa bólenip atırǵan bir topar adamlar Aytan aǵa qarap turǵan tárepke qarap, ańırayıp turıp qaldı (A.Sadıqov). *Qırman qızıllep*, kún sayın artıp Watan dáwleti, Sen tókken “polat etekten” biniyat appaq dúnya. (I.Yusupov).

3. “Gósh”, “jemtik” mánisinde: Qızıl kórgen ǵarǵaday

4. “Qızıl ayaz” –deneni tońdıratuǵın ayaz.

5. “Qızıl suw” –báharde erte keletuǵın aǵın suw. Mısalı:

Júz márte mına Oǵuz dáryaǵa, Muz túsip, *qızıl suw* aqqanın kórdi (I.Yusupov).

6. “Qızıl shaqa”-jas nárestelerdiń denesi, pár shıqpaǵan jalańash. Kelip qarasam, *qızıl shaqa*, yttıń jańa tuwǵan kúshigindey balasın jolbarıs jalap atır. (A.Shamuratov). Uzınnan uzaq pátiyadan, saqal sıypaspaqtan keyin Zarımbet molla *qızıl shaqanı* qolına aldı da qulaǵına: - Ismiń Sazturǵa-an, ismiń Sazturǵa-an, ismiń Sazturǵa-an! – dep, úsh márte azan ayttı da anasına qaytıp berdi. (Sh.Seytov).

7. “Qızıl inir”-ımırt jabılıp qarańǵı túsken máhál. Erteńine ol ótken aqshamǵı shala uyqınıń esesin alıw ushın *kúnniń qızıl batpay* jatıp qaldı (K.Mámбетov)

8. “Qızıl iyek”-tısi túsken awız

9. “Qızıl kárwan”-paxtanı, dándi birinshi ret punktke, zavodqa jiberetuǵın kárwan.

“Aq altın” – aq gúrish *qızıl kárwanı*,

Tań qaldırıp barar ashkóz dúnyanı. (Á.Ájiniyazov “Gúz”)

10 “Qızıl qıya shól” – hesh nárese óspegen shólistanlıq. Mısalı: Kempir menen qızdı túyege mingizip, *qızıl qıya shól* menen júre berdi (“Alpamıs”)

11. “Qızıl” altın mánisin bildiredi: “Qızıl kórip perishte joldan shıqqan” degendey jaǵnıw ańsat pa? (K.Mámбетov) Qırq mın *qızıl* altında da bermeymen,

Hátteki bir ashıwımnıń qayımın. (T.Qabulov)

XX ásirdiń 90-jıllarına shekem qızıl sózi socialistlik jámiyet, siyosat penen baylanıslı túsiniklerdi bildirip keldi. Usıǵan baylanıslı *qızıl bayraq*, *qızıl ásker*, *qızıl maydan*, *qızıl gvardiya* sózleri qollanıldı. Bul sózler házirge dáwirde kórkem shıǵarmalarda sol dáwirdi súwretlew ushın qollanıladı. Mısalı: Oktyabr awdarıspasında ıǵbalı júrisip, jeńiske erisken bolshevikler hókimeti ózlerine *qızıl* reńdi simvol etip aldı. Ózlerin “*qızıl*lar” dep atadı. Bayraqı qızıl borlattan boldı. Hárqanday shaqırıqlardı qızıl tawarǵa jazıp, kórnekli jerlerge ildirip qoydı. Mekteplerdiń, keńselerdiń, klublardıń esikleri qızılǵa boyaldı. (M.Nızanov “Qaraqalpaqlar”)

Xiywa búgin dúbirliden silkinip,

Óter *qızıl jalawlar* (I.Yusupov)

Men de jıldam ádil jolǵa atlanıp,

Qızıl ásker bolıp aldım sol máhál (I.Yusupov)

Házirge qaraqalpaq tilinde bul sózler sózlik quramınıń sheklengen leksikasına kirip, kórkem shıǵarmalarda XX ásirdiń bası hám ortalarındaǵı waqıyalardı súwretlewde poetikalıq kórkemlik ushın qollanıladı.

Mısalı: Háy, qonıratlı qız, janım Arıwxan,

Qızıl qapı aldında irkildin nege? (I.Yusupov)

Minip sonda arbasına qızıldıń,

Baxtıń menen birge kelgenmen, xalqım (I.Yusupov)

Mısalardaǵı qızıl qapı sol dáwirdegi jańa socialistlik dúzimdi, al ekinshi misaldaǵı qızıldıń sózi qızıl áskerdi bildiredi.

A.Abduraxmanov qızıl, oq, qora sózleriniń Aybek shıǵarmalarında awıspalı mánide qollanıw ózgesheliklerin, yaǵnıy simvolikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa háreket etedi. Maqalada kórsetiliwınshe, Aybek qosıqlarında qızıl tolqın, qızıl bayraq, qızıl nur, qızıl armiya, qızıl ásker, appaq dastor, qara jer, qara quyn, qara boyaw, qara dud sıyaqlı dizbekler jámiyetlik-siyasiy turmıstıń túrli qırların obrazlı etip poetikalıq til menen bildiriwge tiykar bolǵan [2:27].

Sózlerdiń awıspalı mánisin reń arqalı bildiriw, ásirese qızıl reń arqalı qızlardı súwretlew kórkem shıǵarmalarda jıy qollanıladı. Kiygen kiyimleri arqalı qızlardıń gózallıǵın, jaslıǵın obrazlı etip súwretleydi. Qaraqalpaq qızların milliylik kórsetip bereydi. Mısalı:

Qaptalımnan ótken *qızıl kóylekten*,
Jelpigen lep jeliktirdi jas jandı. (I.Yusupov)
Kóshede asıqpay barar Arıwxan,
Qızgısh birtartarı ot qusap lawlap (I.Yusupov)
Qızıl payda boldı qızdın júzinde,
Sóyler, lekin, sır bermegen tilinde (I.Yusupov)

Keltirilgen mısallardaǵı *qızıl kóylek-jas qız*, *qızıl birtartar-oramal* mánileri túsiniledi. Al, qızdın júzinde qızıldın payda bolıw onıń halatın, uyalǵanlıqtan qızdın júziniń qızarıwın obrazlı túrde metonimiyalıq usılda súwretlegen.

Sonday-aq, qaraqalpaq xalqında *qızıl reń* qızlardı, jaslıqtı, gózzalıqtı bildiretuǵın simvolıq belgi retinde qollanıladı.

Mısalı: Ashılǵan baǵda *qızıl gúl*
Xızmetinde bizler qul. (“Edige”)
Soldı, sóytıp, kún túspegen *qızıl gúl*,
Gúrjistan gózzalı Dilara biykeshe (I.Yusupov).
Qızıl gúller ashılǵay da, solmaǵay,
Dushpanlardın aytqan sózi bolmaǵay (“Edige”).
Búlbiller sayraǵan shámen baǵlarım,
Baǵ ishinde *qızıl gúller* aman ba? (“Ájiniyaz”)

Kórkem shıǵarmalarda *qızıl* leksemasınıń hárqıylı semaları jumсалadı.

1) “reń” seması; 2) “jas qız” seması; 3) “muhabbat” seması; 4) “náziklik” seması; 5) “jaslıq” seması. Bul okkazonal semalardıń barlıǵı ulıwma bir-qızıl leksemasınıń awıspalı mánisine-defferencial semaǵa jámlenedi.

Reń bildiriwshi kelbetlikler frazeologiyalıq sóz dizbekleri quramında da qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki ulıwmalıq máni reńge baylanıslı payda bolǵan. Bul tuwralı B.Yusupova bılay dep jazadı: “Qaraqalpaq tilindeki frazeologizmler quramında reń bildiriwshi sózlerdiń payda bolıwı tosinan emes. Máselen, tildiń reńiniń *qızıl* bolıwına, yamasa hár qıylı sezimlerge berilgende, ashıwlanganda, ǵázeplengende kózdıń, júzdıń qızarıwına, urısqanda, jánjelleskende kógis tartıwına, ya qarayıwına baylanıslı hár qıylı frazeologizmler payda boladı” [5:51].

Qızıl sózi menen keletuǵın frazeologizmlerge *qızıl til*, *qızıl shaqa*, *qızıl iyek*, *qızıl kegirdek bolıw*, *qızıl qanǵa boyalıw*, *qızıl tumsıq bolıw* frazeologizmleri kiredi.

Qızıl til- sózge sheber, sheshen degen mánini bildiredi.

Mısalı:

Olar bálkim birin-bir aldamas,
Sulıw sóylep *qızıl tilin* jallamas. (I.Yusupov)
Ayıp kórme, sóylep turǵan *qızıl til*,
Gáhi aytqıl, gáhi aytpa ózin bil. (“Edige”)
Qızıl kegirdek bolıw-baqırısw, aytısw, urısw

mánilerin bildiredi. Mısalı: Ushınshı bir ǵarrı *qızıl kegirdek bolıp* onıń sózin bóldi. (K.Mámбетov) Dúnyanı jańadan dúzeyimiz desip,

Qızıl kegirdek bop, qaralay óship. (I.Yusupov)

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh.N., Qurbanov M.D. Qaraqalpaqstan oykonimlerinde reń bildiretuǵın sózlerdiń semantikalıq ózgeshelikleri. QMU, // «Xabarshı» –Nókis: 2021 №1.
2. Abduraxmanov A. Qızıl, oq va qora so'zlarining leksik-semantik xususiyatlari// O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati masalalari (ilmiy maqolalar to'plami), SamDU asarlari, yangi seriya 34, 1978, 27-31-b.
3. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. –Nókis: 1994.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. T.II. –Nókis:1984.
5. Yusupova B.T.Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası hám onı izertlewdiń geypara mäseleri (ilmiy maqalalar toplamı). –T.: 2020.
6. Pardaev Z.N. O'zbek tilida sıfatların semantik-uslubiy xususiyatlari. Filologiya fan nomzodi diss. Avtoref. –Samarqand: 2004.
7. Raxmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. –Toshkent: 2000.
8. Саматов К. Цветообозначающая лексика в киргизском языке. Автореф. канд.дисс. –Бишкек: 1997.
9. Sodikova M. Hozirgi o'zbek tilida sıfat. –Toshkent: “Fan”, 1974.

Maqolada qaraqalpaq tilida rangni bildiruvchi “qızıl” leksemasınıń manoları haqıda so’z etilgen, semantikasi, qo’ılanılıshı ochib berilgen. Ushbu leksema faqat rangni bildirib qo’ymasdan, undan tashqari birnecha manolarda foydalanılıshı ko’rsatılǵan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются значения лексемы «красный», обозначающей цвет, в каракалпакском языке, её семантика и применение. Было показано, что он выражает не только цвет, но и может использоваться в других смыслах.

PEZIOME

В статье рассматриваются значения лексемы «красный», обозначающей цвет, в каракалпакском языке, её семантика и применение. Было показано, что он выражает не только цвет, но и может использоваться в других смыслах.

SUMMARY

The article deals with the meanings of the lexeme Red, denoting colour, in the Karakalpak language, its semantics and application. It has been shown that it expresses not only colour, but can also be used in other senses.